

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ ВІЙСЬКОВОЇ ОБОРОННОЇ АРХІТЕКТУРИ БОЛОХІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ XII–XIII СТ.

У статті досліджуються особливості фортифікаційної системи військово-стратегічних центрів Болохівської землі. На тлі археологічних досліджень автор аналізує стан оборонних споруд в окремих укріплених центрах означеного адміністративного осередку.

Ключові слова: *городище, гради, археологічні дослідження, археологічний комплекс, городня, кліть, оборонні споруди, пам'ятка.*

Гради болохівської держави XII–XIII ст. стали відомі, головним чином, завдяки назві літописних міст Деревич, Губин, Кудин, Городець, Божськ та інших, які ось уже більше півтори століть знаходяться в полі наукових інтересів дослідників.

Цю тематику розглядає і ця стаття, покликана розширити джерела з історії військово-оборонних систем городищ означеного політичного утворення. В роботі не дано відповіді стосовно всіх аспектів історії болохівських міст. Завдання полягає в тому, щоби узагальнити накопичену сьогодні інформацію про фортифікаційні споруди окремих болохівських градів з метою реконструкції та музеєфікації їхньої оборонної системи і оборонних споруд синхронних городищ Південно-Західної Русі.

Болохівські гради мають чіткі хронологічні рамки, верхня дата яких обмежується кінцем XII ст., а нижня – серединою XIII ст. (ПСРЛ 1908, с. 838).

Будівельні рештки для характеристики оборонного будівництва цих міст репрезентовано руїнами споруд фортечного типу, ключовою рисою яких є наявність оборонних елементів, що утворюють замкнуту територію для захисту. Рештки таких укріплених пунктів в археології прийнято визначати терміном «городища» або «гради». Вони володіють певними ознаками, які впадають у вічі у процесі візуального огляду.

Розвідки дослідників П. А. Раппопорта (Раппопорт 1955, с. 52–59), М. П. Кучери (Кучера 1979, с. 66–72) та обширні археологічні дослідження, здійснені автором у другій половині XX-го – початку XXI ст. на території окремих болохівських градів, показали, що основним видом оборонного будівництва було спорудження багаторядних оборонних смуг, якими оточували внутрішнє укріплення. До цих ознак належать планова схема і просторове розташування укріплених частин.

Прикладом болохівських оборонних споруд, що добре збереглися та досліджувалися є оборонний комплекс м. Городця (Якубовський 1996, с. 24), яке ототожнюється з городищем на р. Іква (Якубовський 2003, с. 34). Знаходиться в урочищі Вали, розташовуючись на мисовому виступі правого берега р. Іква (ліва притока Південного Бугу) навпроти с. Теліженці Старосинявського району Хмельницької області. Протягом 1973–1984 і 1989 експедиційних сезонів воно вивчалось автором. Являє собою укріплений однодольний центр площею 35200 м², до якого прилягає давньоруське неукріплене селище XII–XIII ст. площею 23 га. Внутрішнє подвір'я городища захищене трьома лініями підковоподібних валів і ровів (рис. 1), які кінцями сплановано на північ, майже впритул до схилу р. Ікви (Якубовський 2003, с. 72).

Розкопками з'ясовано, що каркас головної (першої) оборонної лінії (зараз має вигляд валу), складають руїни двохрядних зрубів, конструктивно зчеплених між собою в єдину суцільну лінію. Приміщення типу порожнистих клітей створюють першу лінію, а другу – рештки городень, заповнених глиною. Тобто, городні і кліті разом виявляють комбіновану фортифікаційну систему, яка півкільцем оточує двір городища зі сходу, півдня і заходу. Північну сторону городища захищають тісно зблоковані між собою чотиристітні зруби, які замикають оборону з боку річки Ікви доступ на територію городища.

Зовнішня (третя лінія) схема фортифікацій городища на р. Ікві представлена звичайним земляним валом і ровом. Характерно, що вздовж гребеня валу у 1989 році виявлено руїни дерев'яного частоколу. Його сліди зафіксовано по ямках вздовж вершини валу та по уламках спалених стовпів, рештки яких розчищено на дні рову (Якубовський 2003, с. 34).

У межах північно-західного кінця головної оборонної лінії м. Городця дослідженнями зафіксовано 7 клітей. Відкриті приміщення являють собою рештки спалених прямокутних зрубів розмірами від 2,3×2 м до 3,2×2,4 м. Їх знайдено по руїнах нижніх вінець, покладених вертикально одна на одну на висоту 2–3-ох рядів. На стінках клітці № 6 виявлено рештки вапняного розчину.

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

Долівки в означених будівлях глинобитного походження, добре утрамбовані глиняно-органічною сумішшю. На їхніх поверхнях знайдено різноманітний господарсько-побутовий інвентар: прикраси, зброю, предмети військового спорядження, ремісничі інструменти тощо. Окремо слід згадати знахідки з кліті № 6. Як з'ясувалося, у ній, разом з предметами матеріальної і духовної культури, виявили також кістки дитини.

Заповнення клітей стратиграфічно складав шар потужного завалу у вигляді темного ґрунту, перемішаного з уламками спалених дерев'яних конструкцій, обмазкою стін та глиною, яка місцями була випалена вогнем до цегляного кольору. Цей шар перекривав настил каменю у вигляді доріжок, встановлених на глиняній платформі безпосередньо над будівельними стелями клітей. Тобто, порожнисті кліті зверху були перекриті своєрідною кам'яною доріжкою, що засвідчує про регулярне використання перекриття.

Дерев'яні рештки порожнистих клітей, зафіксовані в час розкопок городища на р. Ікві, встановлено на спресованій материковій глині світло-жовтого відтінку. Печей у клітях не знайдено. Ця обставина, проте, не виключає версії про здійснення клітями функцій стаціонарного житла, оскільки вивчення такого типу далеке до завершення.

У контексті означеної проблеми значний інтерес виявляють також матеріали з розкопок городища болохівського м. Божська, які, як і розкопки м. Городця, проводилися під керівництвом автора.

Укріплений центр стародавнього Божська розташовується на високому мисовому виступі корінного берега р. Згар, при впадінні в неї її лівої безіменної притоки – струмка. Займаючи панівне становище, залага городища легко могла проконтролювати дороги і водну артерію, які прилягли до фортеці.

Городище, маючи форму неправильного кола (рис. 2), охоплює площу розміром 90×120 м. Знаходиться за 180 м від південно-західної околиці с. Городище, що в Деражнянському районі Хмельницької області, в урочищі Город Богів (Якубовський 1972, с. 99–106).

З північної і західної сторони територія історичного городища оточена стрімкими схилами берегів р. Згар та її безіменною притокою. З північного заходу та північного сходу, або з напільної сторони, подвір'я фортеці захищено високим валом і глибоким ровом. Причому вал розірвано ґрунтовою дорогою на ширину 6,3 м, яку прокладено у 30-х роках XX ст. для проведення на території городища хліборобських робіт. Поверхня пам'ятки, як і територія всього мисового виступу, залісна сосною, посадженою у 1963 році.

До городища прилягають два неукріплені селища з матеріалами XII–XIII ст.

Роботами, які у 1968–1972 роках здійснено у південній і північно-східній частині городища відкрито ряд археологічних об'єктів. Серед досліджених комплексів виділяються, передусім, вісім клітей порожнистого типу, які знаходяться в системі оборонної архітектури вказаного городища. Будівлі конструктивно дуже подібні до клітей, описаних вище. Причому в південній частині пам'ятки вони склали другий ряд приміщень, а у північно-східній – третій ряд, створюючи кільце зрубів, причеплених до городень. Розмір клітей 4,0×4,4 м, 4,4×4 м, 4,8×3 м. У південній частині городища залишки клітей стратиграфічно зафіксовано на глибині 0,7 м, а в північно-східній їх виявлено на глибині від 2,4 до 3,6 м від R, встановлено на вершині валу. Кліті вивчено в спаленому стані. На уцілілих вінцях стін простежено вапняну побілку.

Підлога клітей – глинобитна. Інтер'єр клітей №№ 1, 4 складали пічні черені діаметром 0,75–0,80 м, їх простежено на висоті 0,15–0,2 м від рівня горизонту долівок. На долівках, поруч з предметами матеріальної культури XII–XIII ст., розчищено кістяки захисників м. Божська. Наприклад, 7 кістяків зафіксовано в одній тільки кліті № 2. Ще чотири людські кістки присутні були у кліті № 4.

Окрім розкопаних клітей, дослідженню підлягали вал і рів у місцізнаходженні в'їзду, викопаного у 30-х роках XX ст., з метою заїзду на подвір'я городища. Як показали розкопки, вал у тому місці досягає висоти 3 м, його ширина – 12 м. Глибина рову 2 м, ширина 6,4 м. На дні рову зафіксовано рештки спалених дерев'яних протесів.

Дослідженнями на валу встановлено один будівельний горизонт. Його складовими виявилися глини і рештки спалених зрубів-городень і клітей порожнистого типу. Наявність глин у тілі валу засвідчує, що нею утрамбовували міжстінний простір городень. Власне, дерев'яні конструкції майже не збереглися, але їх сліди у вигляді контурів спалених колод і обпаленої глини, що проявилось в профілях і планах, в загальних рисах свідчать про наявність двох рядів городень (ширина 3,5 м кожного зокрема), заблокованих між собою вздовж лінії валу. Причому, на кутах городень простежено простінкові стяжки.

До внутрішнього кільця городень, як свідчить стратиграфія, впритул прилягав третій ряд клітей-зрубів порожнистого типу. У заповненні клітей знайдено чисельно значний матеріал (кружальні форми кераміки, прикраси, вістря сіл, намистини тощо), які синхронні тим знахідкам, які виявлено в перегорілому культурно-му шарі XI–XIII ст., зафіксованого в південній частині подвір'я пам'ятки.

Таким чином, усе це дозволяє зробити висновок, що північно-західна і північно-східна укріплена лінія виникла не пізніше кінця XI ст. Стратиграфічно вона представлена руїною трьох рядів зрубів. Її зовнішню, склали двохрядна смуга заблокованих городень, а внутрішню – кліті порожнистого типу.

Аналогічно ряд зруйнованих порожнистих клітей захищали подвір'я городища з півдня і південного заходу. До зовнішнього боку клітей, заблокованим кільцем, прилягали городні. Їхні сліди фіксуються потужним шаром перепаленої глини цегляного відтінку, яка наявна вздовж контуру південної і західної частин подвір'я пам'ятки.

Безумовно, цінними є також дані про оборонне будівництво в системі фортифікацій на території Колодяжинського городища. Зокрема, у межах укріпленої частини відкрито рештки 24-ох приміщень спалених клітей, які склали основну головну оборонну смугу Колодяжинського городища (Юра 1962, с. 60–64).

До числа воєнної Болохівської архітектури належать також оборонні смуги Губинського історичного городища (Якубовський 2020, с. 101–106), літописної Гнійниці (Якубовський 1994, с. 449–450), Болохова (Якубовський 2006, с. 339–343) та інших укріплених центрів болохівської держави XII–XIII ст.

Результати, отримані в процесі розкопок болохівських укріплень, як і висновки цього повідомлення, безумовно, можуть бути використані реставраторами і працівниками культурно-освітніх закладів у справі музеєфікації фортифікацій середньовічних літописних центрів і замків Південно-Західної Русі.

Література

- Кучера, М. П. 1979. Дослідження городищ на Волині і Поділлі. *Археологія*, 29, с. 66–72.
- Полное собрание русских летописей. *Ипатьевская летопись*. Т. 2. 1908. Санкт-Петербург.
- Раппопорт, П. А. 1955. *Города Болоховской земли. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории, материальной культуры*, 57, с. 52–59.
- Якубовський, В. І. 1994. Археологічні роботи на території літописної Гнійниці. В: *Велика Волинь: матер. між-нар. наук.-краєзн. конф.* Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, с. 449–450.
- Якубовський, В. І. 1997. Божськ – місто Болохівської держави. В: *Хмельниччина: роки становлення та поступу: матер. всеукр. наук. іст.-краєзн. конф.* Хмельницький, с. 205–220.
- Якубовський, В. І. 2002. *Болохівська земля XII–XIII ст. Історія, матеріальна культура, економіка*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута».
- Якубовський, В. І. 1972. Пошуки мертвого міста. *Жовтень*, 12, с. 99–106.
- Якубовський, В. І. 1996. Розкопки болохівського м. Вали. В: *Матеріали науково-практичної конференції. Меджибіж: 850 років історії*. Меджибіж, с. 24–26.
- Якубовський, В. І. 2006. Середньовічний Болохів в історії України. В: *Міжнародний науковий конгрес українських істориків: Українська історична наука на сучасному етапі розвитку*. Т. 2. Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог, с. 339–343.
- Якубовський, В. І. 2003. *Скарби Болохівської Землі*. Кам'янець-Подільський: Медобори.
- Юра, Р. О. 1962. Древній Колодяжин. *Археологічні пам'ятки УРСР*, XII.

This article investigates the features fortification system of military-strategic centers Bolohivskoyi earth. Against the backdrop of archaeological research by analyzing the state of defenses in some fortified centers appointed administrative branch and submit the reconstruction.

Excavations have shown that the Bolokhiv ridges have a clear chronological framework, the upper date of which is limited to the end of the twelfth century, and the lower – the middle of the thirteenth century.

The defense system of these settlements is represented by embankments and ditches. Based on the design features of the shafts, and on the basis of burnt lower crowns of stands and log cabins, we can conclude that the elements of the base of the inner defensive strip were hollow stands, interlocked with single-row and multi-row vegetable gardens.

Key words: fort, archaeological research archaeological complex, vegetable, crate, defensive structures monument.

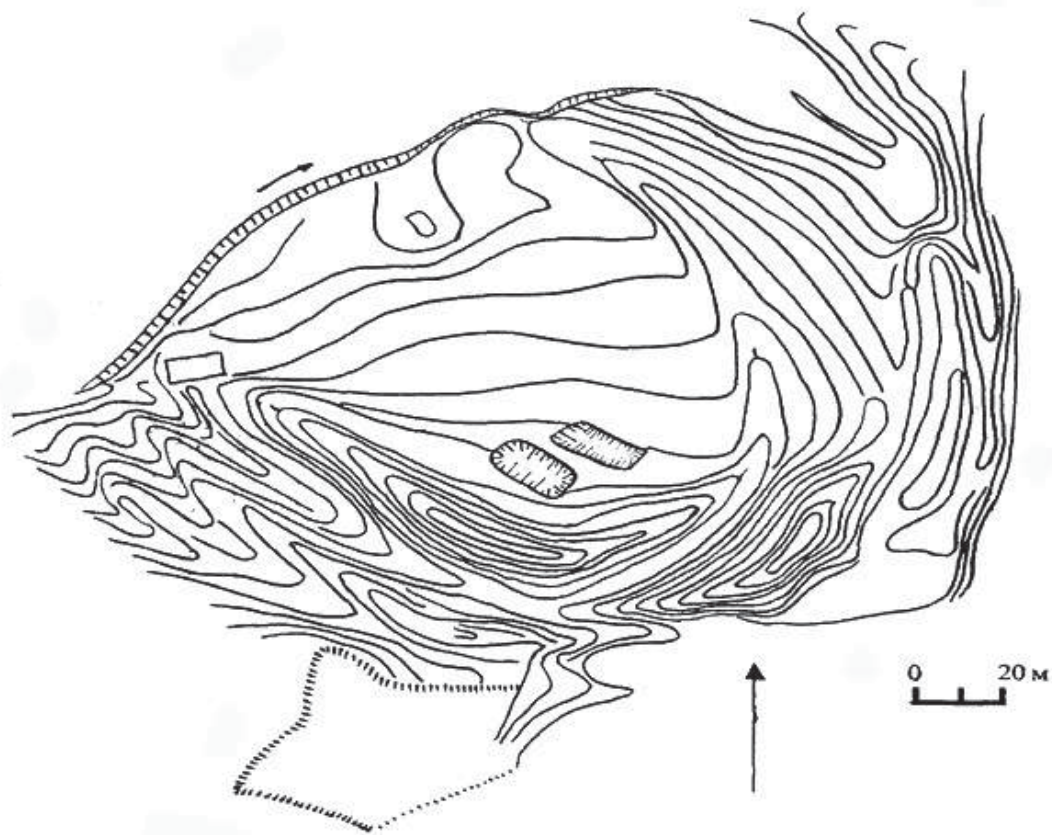

Рис. 1. План укріпленого центру м. Городця

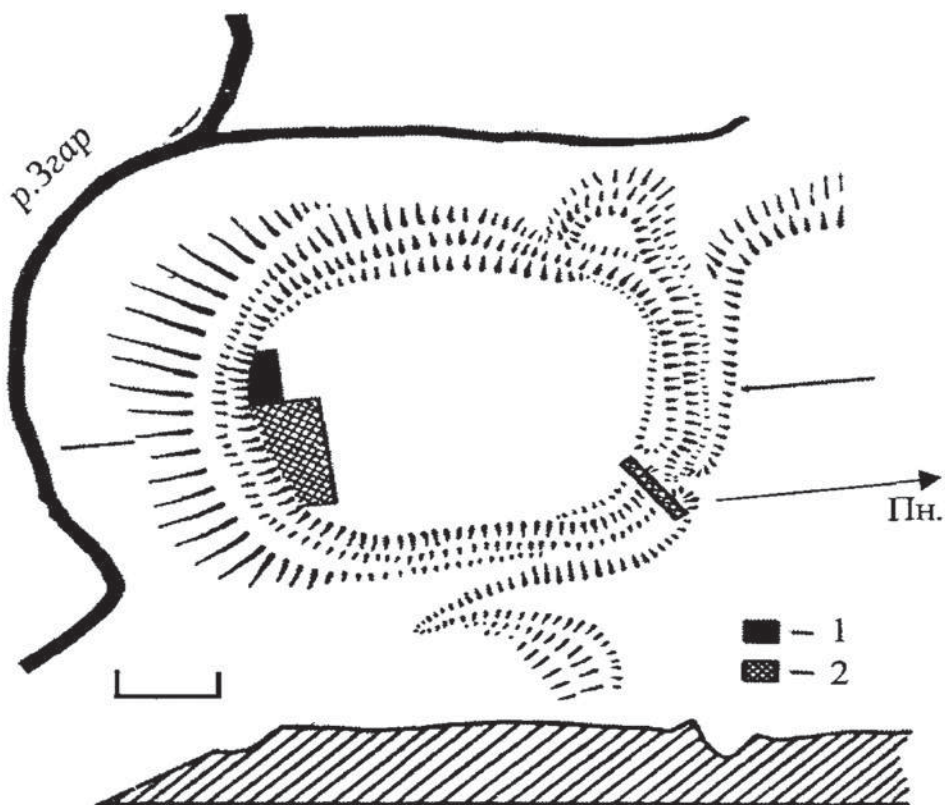

Рис. 2. Схематичний план і розріз укріпленого центру м. Божьськ з місцем розташування розкопів: 1 – розкоп 1968 р.; 2 – розкоп 1969–1970 рр.